

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1986

СТАТТІ

Є. В. МАКСИМОВ

**Питання історії стародавніх слов'ян
у працях В. П. Петрова**

Нещодавно наукова громадськість Києва відзначила 90-ліття від дня народження Віктора Платоновича Петрова — українського радянського археолога, літературознавця, етнографа, доктора філологічних наук, учасника Великої Вітчизняної війни, який працював в установах Академії наук УРСР з 1919 р., в Інституті археології — колишньому Інституті історії матеріальної культури — з 1938 р. Цій події було присвячене розширене засідання сектора слов'янської археології Інституту археології АН УРСР, де науковцями цього Інституту та Інституту мовознавства АН УРСР було прочитано ряд доповідей, в яких висвітлювався науковий внесок В. П. Петрова в розробку питань історії давніх слов'ян та давньослов'янської мови.

В. П. Петров — автор понад 200 наукових праць, був вченим, характерною рисою наукової діяльності якого було намагання і вміння інтегрувати матеріали різних галузей знання, що створювало передумови для всебічного висвітлення проблеми.

При наявності таких виняткових якостей В. П. Петров не належав до числа широко відомих дослідників, тому його розробки і відкриття ніколи не ставали надбанням сенсації. Характеризуючи В. П. Петрова як історика, необхідно відзначити його постійний інтерес до археологічних джерел, які він високо цінував, одночасно розуміючи їх специфіку і можливості, не применшуючи, але ж і не перебільшуючи їх.

Перші археологічні дослідження В. П. Петрова — польові і теоретичні — були пов'язані з вивченням трипільської культури. Він був у числі відкривачів і перших інтерпретаторів групи пізньотрипільських пам'яток, відомих тепер у науковій літературі під назвою пам'яток городського типу¹.

Але основне місце в археологічній роботі В. П. Петрова зайняли слов'янські старожитності I тис. н. е. Він першим з радянських археологів та істориків ще в довоєнні роки звернувся до вивчення безпідставно виключених з кола джерел давньослов'янської історії пам'яток культур «полів поховань» — насамперед, зарубинецької культури рубежу нашої ери.

За ініціативою В. П. Петрова — в ті часи керівника відділу слов'янської археології Інституту археології АН УРСР — розпочалися систематичні розкопки Корчуватівського могильника, який став потім однією з еталонних пам'яток зарубинецької культури. В. П. Петров — автор публікації матеріалів відомого Зарубинецького могильника, розкопаного В. В. Хвойкою, та всіх інших аналогічних пам'яток Середнього Подніпров'я, матеріали яких стали відомими ще в довоєнні роки, але були втрачені під час війни².

Велику увагу, крім зарубинецької, В. П. Петров приділяв черняхівській культурі III—V ст. н. е. Зібрані під безпосереднім керівництвом В. П. Петрова черняхівські матеріали стали вже в післявоєнний час основою відомої археологічної карти, опублікованої Є. В. Махно³.

В. П. Петров у 1964 р. видав матеріали Черняхівського і Маслівського могильників, розкопаних у давні роки В. В. Хвойкою та С. С. Гамченком⁴, і тим самим ввів у науковий обіг кваліфіковано опрацьований і систематизований, першокласний за своїм науковим значенням, матеріал. Не менш важливою була також публікація матеріалів Корчакка⁵, значення яких для давньослов'янської історії прозорливо розумів В. П. Петров.

У тому ж плані нагромадження джерел В. П. Петров наприкінці 50-х років розкопав поселення VI—VII ст. н. е. біля с. Стецівка на р. Тясміні⁶, матеріали якого дали підставу для об'єктивного розуміння відносин осілого лісостепоного ранньослов'янського населення з кочовими племенами степового прикордоння.

Оцінюючи значний вклад В. П. Петрова в археологічну науку, який визначився у введенні в науковий обіг першокласних джерел з слов'янської проблематики, звернемося все ж до тієї галузі, де спадщина В. П. Петрова найбільш значна — дослідження проблемних питань історії давніх слов'ян. Ці питання знайшли своє відбиття у всіх працях В. П. Петрова цієї тематики, з яких згадаємо лише кілька найбільш відомих.

Першою за часом була велика стаття про родовий устрій давніх германців, в якій В. П. Петров, за матеріалами праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» та етнографічними першоджерелами, розглядає особливості структури земельних відносин у первісних германських племен рубежу і перших століть нашої ери⁷. Особливе значення даної праці В. П. Петрова для сучасних дослідників історії слов'ян полягає в тому, що її висновки є актуальними й нині для розуміння особливостей соціальної історії населення Південно-Східної Європи, особливості життя, побуту і економіки яких були близькими до давньогерманських.

У плані дослідницької роботи з давньої історії слов'ян значне місце посідають статті В. П. Петрова, написані ним в 60-ті роки. Це «Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій»⁸ та «Про зміну археологічних культур на території УРСР в V ст. н. е.»⁹.

Визначальною рисою цих двох проблемних праць є їх історизм, намагання пов'язати найважливіші етноісторичні трансформації з

соціально-економічними особливостями, притаманними суспільству Середнього Подніпров'я першої половини I тис. н. е.

В першій зарубинецька культура розглядається на широкому фоні інших синхронних культур Східної Європи в процесі формування нової соціально-політичної обстановки, що привела до виникнення нових етнокультурних утворень, у тому числі і самої зарубинецької культури.

В процесі становлення нових форм суспільної організації зникають добре укріплені земляними валами-ескарпами великі городища попередньої скіфської доби, на їх місці виникають невеликі за розмірами закриті мисові або заплавні поселення, кучно розмішені на Середньому Подніпров'ї, в Прип'ятському Поліссі, на Дністрі, Десні та Тясміні.

Проте з часом зарубинецька культура зазнає певних змін, що В. П. Петров пов'язує з трансформацією місцевого суспільства, у розвитку якого можна помітити щонайменше два етапи — ранній, датований фібулами середньолатенської схеми, і пізній, для якого характерними були пізньолатенські фібули.

Справедливість даного висновку В. П. Петрова була підтверджена в ході наступних робіт, коли дослідники, ідучи шляхом В. П. Петрова, створили науково-обґрунтовану історичну періодизацію зарубинецької культури.

В другій із згаданих праць, розглядаючи проблему зміни археологічних культур на території України в V ст. н. е., В. П. Петров висвітлив історичну долю носіїв черняхівської культури, які відіграли, на його думку, важливу роль в давньослов'янській історії. У з'ясуванні деталей розвитку слов'янського етносу в V ст. н. е., найгірше висвітленому писемними джерелами раннього середньовіччя, В. П. Петров знову застосував метод конкретно-історичного аналізу. Він звертає увагу на суть самого історичного процесу цього часу, відмітною рисою якого був не еволюційний шлях суспільно-економічного розвитку, характерний для попередньої епохи, а наявність у поступальному русі розривів і зміщень, викликаних передусім зовнішньо-політичними ускладненнями, що й привело до розриву між подальшим еволюційним розвитком черняхівської і генетично наступними культурами.

З'ясовуючи причини раптового зникнення черняхівської культури і більшої частини притаманних їй прогресивних технологічних здобутків, переважна частина дослідників посилається на гуннську навалу кінця IV ст. н. е., яка цілком зруйнувала черняхівську спільність, знищивши або ж розсіявши черняхівське населення.

Така версія не відповідає історичній дійсності, оскільки гуннська навала не зачепила основної — лісостепової частини черняхівської осілості, а саму силу гуннів визначала слабкість Римської імперії, яка вже знаходилася в глибокому соціально-економічному, політичному і воєнному занепаді. Це був час кардинальних змін у суспільному житті Європи, коли антична рабовласницька соціально-економічна формація поступалася своїм місцем європейському середньовіччю з його новою — феодальною — системою суспільних відносин.

Глибокий висновок В. П. Петрова про головну причину зникнення черняхівської культури в середині 60-х років був не повною мірою прийнятний дослідниками. Лише тепер, коли є нові матеріали з черняхівських пам'яток, а також пам'яток інших синхронних археологічних культур, носії яких мали іншу соціально-економічну структуру, виразно виступають справжні історичні причини розпаду черняхівської культури, які правильно встановив В. П. Петров ще 20 років тому.

Роботи початку 60-х років він здійснював паралельно з розробкою головної своєї теми в галузі історії і мовознавства, а саме проблеми етногенезу слов'ян. Вона знайшла своє втілення в серії статей¹⁰, а також у відомих монографіях¹¹.

Сьогодні проблема слов'янського етногенезу є однією з найскладніших і гостродискусійних. Причиною такого становища вважається не-

численність відповідних джерел і ненадійність джерелознавчої бази. Не менш важливою обставиною виступає недосконалість самої методики дослідження проблеми походження слов'ян, через що неможливо іноді використати навіть цілком надійні матеріали.

Зараз можна вважати твердо встановленою ту істину, що проблему походження слов'ян можна вирішувати лише об'єднаними зусиллями істориків, археологів та лінгвістів. Отже, на авансцену мають виступити групи дослідників різного профілю знань, що діють скоординовано, або ж окремі фахівці багатогранного профілю, які володіють сучасними методами дослідження історичних, археологічних та лінгвістичних матеріалів.

До числа таких спеціалістів належав В. П. Петров. Зрозуміло, що і його можливості були не безмежні, тому його концепція, як і будь-яка інша теорія етногенезу, може розглядатися у вигляді наукової гіпотези, бути предметом дискусій. Це чудово розумів і сам дослідник. Характеризуючи стан питання, він неодноразово підкреслював його складність і відносний характер частини запропонованих рішень, хоча в істинності їх сам він не сумнівався. Так, В. П. Петров був твердо переконаний в глибокій давності історії слов'ян, яку слід починати принаймні з II тис. до н. е. Саме на цю обставину вказує такий нещодавно встановлений мовознавчий факт, як збіг ізоглос хетської мови III—II тис. до н. е. з слов'янськими ізоглосами кінця I тис. н. е., що підтверджує глибокий архаїзм останніх, які за часом існування відповідають періоду поширення на нашій території трипільської культури¹².

За доби бронзи територія поширення північноінодоевропейських діалектів, якими розмовляли предки балтів, слов'ян і германців, збігалася з межами культури шнурової кераміки — в цьому висновки В. П. Петрова співпадають з думкою Т. Лер-Сплавинського та багатьох інших мовознавців.

Найбільшу увагу В. П. Петров приділяв наступному історичному періоду — скіфській добі VII—III ст. до н. е., яку репрезентують не лише численні і яскраві археологічні пам'ятки, але й писемні і мовознавчі дані, представлені в творах античних авторів, насамперед, Геродота. Це — глоси, окремі слова, особисті імена, етноніми і назви річок, які хоч і нечисленні, проте їх можна віднести до власне скіфських, що належали місцевому подніпровському населенню, яке само себе називало скототами, а у греків часів Геродота було відоме під ім'ям борисфенітів.

Як відомо, за давньою традицією, що йде ще від К. Мюлленгофа, В. Ф. Міллера та ін., серед дослідників утвердилася думка про північноіранську приналежність скіфської мови, реліктом якої є сучасна осетинська мова, що належить до групи іранських мов. Дійсно, як свідчить матеріал, іранські зв'язки скіфської мови не викликають сумнівів, досить послатися хоча б на групу імен з коренем «аспа» (кінь). Проте далекосяжні висновки, які звичайно робляться на цій підставі, не можуть вважатися переконливими, оскільки непереконливим є самий метод лише одномовних порівнянь. В. П. Петров вважає, що для визначення справжньої належності скіфської мови необхідно залучити матеріали не лише осетинської, але і інших мов, зокрема, балтійських, фракійських тощо. Те ж слово «аспа», крім осетинської, не менш виразно засвідчено в аналогічному значенні в балтійських мовах (литовській — «асва» і пруській — «асва») та у фракійській мові (ус-аспіас, вет-еспіос). А якщо звернутися до слова «ойор-пата» — амазонка, то воно має відповідності в авестійській мові («віра-пата»), в литовській («віра-патс») та пруській («ваіспаттін»), але відсутнє в осетинській¹³.

До чого приводить намагання шукати відповідники скіфським словам виключно в іранській мові, свідчить інтерпретація топоніму «Харакс» — відомого укріпленого пункту в Криму на мисі Ай-Тодор. Як переконливо показав А. О. Білецький, «Харакс» на давньогрецькій мові означає «кіл», «кіл для огороження військового табору», «ого-

роджений табір», в слов'янських мовах — «град». Коли ж взяти іранську відповідність, то слово «харакс» буде означати «осел»¹⁴.

Базуючись на цих та інших подібних матеріалах, В. П. Петров прийшов до виключно важливого висновку про те, що скіфська мова не належить до числа іранських мов. Це була одна з мов східної групи індоєвропейської мовної спільності, куди входили пограничні з нею на сході іранські мови, на півночі — балтійські, на південному заході — фракійські.

В. П. Петров не ототожнює скіфську мову з давньослов'янською, але його висновок про неіранську приналежність цієї мови, під якою він розумів мову місцевого аборигенного придніпровського населення — борисфенітів, про її близькість до балтійських, фракійських і, природно, північноіранських мов, з усією очевидністю дає можливість зробити припущення, що ця мова була давньослов'янською. Саме на такі специфічні риси давньослов'янської мови, як поширення її на території Середнього Подніпров'я в I тис. до н. е. і близьке сусідство (через нього і взаємозапозичення окремих слів) з лісовими балтійськими племенами, степовими іранськими племенами власне скіфів і сарматів, лісостеповими фракійськими племенами, вказують спеціалісти-мовознавці¹⁵. Їх доводи В. П. Петров доповнив матеріалами найдавніших писемних джерел, які вперше прозвучали як аргументи справжньої мовної приналежності придніпровських борисфенітів Геродота.

Для наступної, зарубинецької доби, лінгвістичних матеріалів немає, що утруднює визначення етнічної приналежності нащадків борисфенітів — носіїв зарубинецької культури. Можна лише твердити, що у мові цього населення мали знайти своє відбиття значні зміни у соціально-економічному житті, характерні для даної доби, що його мова продовжувала розвиватися в тому напрямку, який наприкінці I тис. н. е. завершився створенням ранньослов'янської мови.

Такий самий процес відбувався і за доби черняхівської культури, що була одним з найяскравіших проявів стародавньої історії слов'ян, які під ім'ям склавів і антів займали великі території від Дунаю до Дону. Проте і їх за мовою і етносом ще не можна цілком ототожнювати з історичними слов'янами другої половини I тис. н. е.¹⁶

Отже, етногенетична концепція В. П. Петрова містить чимало перспективних положень, в першу чергу, в галузі самої методики дослідження проблеми етногенезу слов'ян. Проте ґрунтовність постановки питання про глибоку давність слов'янської мови чи про мовну приналежність борисфенітів була сприйнята не всіма дослідниками. Але немає сумніву, що кожний спеціаліст, лінгвіст чи історик, який хоче розглядати проблему етногенезу всебічно, не може лишитися байдужим до можливостей, що відкриваються у працях В. П. Петрова.

Е. В. МАКСИМОВ

Вопросы истории древних славян в трудах В. П. Петрова

Резюме

Вопросы происхождения и древней истории славян по-прежнему продолжают оставаться в центре внимания исторической науки и многие их аспекты являются предметом острых дискуссий. Такому положению немало способствует слабая источниковедческая база и отсутствие надежной методики интерпретации имеющихся материалов.

Заметной фигурой в изучении проблемы этногенеза славян был В. П. Петров — ученый широкого исследовательского диапазона, одинаково легко разбиравшийся в лингвистических, археологических и этнографических источниках древней славянской истории, успешно применявший в своих исследованиях исторический подход к изучаемым вопросам, при котором важнейшие этно-исторические трансформации древнего славянского населения скифской эпохи (VII—III вв. до н. э.), рубежа нашей эры (время зарубинецкой культуры) и второй четверти I тыс. н. э. (черняховская культура) рассматривались на фоне социально-экономической ситуации, присущей каждому из этих периодов древнеславянской истории.

Ети научные разработки, имеющие проблемное значение, нашли свое полное отражение в двух монографиях В. П. Петрова «Скіфи: Мова і етнос» и «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика», содержащих еще не вполне оцененные возможности нового комплексного подхода к изучению проблемы этногенеза и древней истории славян.

¹ Петров В. П. Поселення в Городську: (Розвідкові розкопки 1936 р.). — В кн.: Трипільська культура. К., 1940, т. 1, с. 339—382.

² Петров В. П. Зарубинецький могильник: (По матеріалам раскопок В. В. Хвойка в 1899 г.). — МИА, 1959, № 70, с. 32—60.

³ Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР. — МИА, 1960, № 82, с. 9—83, 320—345.

⁴ Петров В. П. Черняховский могильник: (По материалам раскопок В. В. Хвойка в 1900—1901 гг.). — МИА, 1964, № 116, с. 53—117; Петров В. П. Масловский могильник на р. Товмач: (По материалам раскопок П. И. Смолничева и С. С. Гамченко в 1926, 1928, 1929 гг.). — Там же, с. 118—167.

⁵ Петров В. П. Памятники корчакского типа: (По материалам раскопок С. С. Гамченко). — МИА, 1963, № 108, с. 16—38.

⁶ Петров В. П. Стецовка, последние третьей четверти I тысячелетия н. э. — Там же, 1963, № 108, с. 209—233.

⁷ Петров В. П. Ф. Энгельс о родовом строе древних германцев: К вопр. о земельн. отношениях у древ. германцев. — В кн.: Вопросы истории доклассового общества: Сб. ст. к 50-летию кн. Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства». М.; Л., 1936, с. 647—690.

⁸ Петров В. П. Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій. — Археологія, 1961, т. 13, с. 53—75.

⁹ Петров В. П. Про зміну археологічних культур на території УРСР в V ст. н. е. — Там же, 1965, т. 18, с. 3—13.

¹⁰ Петров В. П. Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками. — В кн.: Питання походження і розвитку слов'янської писемності. К., 1963, с. 18—29; Петров В. П. Давні слов'яни та їх походження: (До пробл. слов'ян. етногенезу). — УІЖ, 1963, № 4, с. 36—44; Петров В. П. Історична топографія древнього Києва: (Першопочатки міста). — В кн.: Історичні джерела та їх використання. К., 1964, вип. 1, с. 114—140.

¹¹ Петров В. П. Скіфи: Мова і етнос. — К., 1968, с. 149; Петров В. П. Етногенез слов'ян: Джерела, етапи розвитку і проблематика. — К., 1972, с. 214.

¹² Петров В. П. Етногенез слов'ян, с. 204.

¹³ Там же, с. 207.

¹⁴ Білецький А. О. Проблема мови скіфів, с. 78—79.

¹⁵ Филли Ф. П. Образование языка восточных славян. — М., 1962, с. 147—149.

¹⁶ Петров В. П. Етногенез слов'ян, с. 213.

Н. С. АБАШИНА

Вивчення етногенезу слов'ян в працях В. П. Петрова

Основні праці В. П. Петрова з археології вийшли в світ наприкінці 50-х — середині 60-х років. В ці самі роки він очолював роботу по вивченню і підготовці до видання матеріалів польових досліджень, проведених у дореволюційний час та довоєнні роки В. В. Хвойком, В. П. Петровим, С. С. Гамченком та П. І. Смолічевим¹.

В цей же період склалася його концепція етногенезу слов'ян, найважливіші розробки з якої покладено в основу монографії «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика», яка вийшла в світ 1972 р. після смерті автора².

До початку 60-х років вже існувала численна історична, археологічна і лінгвістична література з проблеми походження слов'ян, що містила велику кількість різноманітних розробок, гіпотез і припущень. Проте єдиної думки про початковий період слов'янського етногенезу, час і місце появи слов'ян у Східній Європі не було.

Зі східними слов'янами дослідники ототожнювали різні археологічні культури, була відсутня єдина методика етнічної та історичної інтерпретації археологічних культур. Все це зумовлювало суб'єктивізм у підході до етнічних визначень археологічних культур. Ситуація, яка створилася у вивченні питань походження слов'ян, є складовою части-